

JOODSE BURGERS IN **HENGELO:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van
gemeente Hengelo*

Eva van Leeuwen MA
Charlotte Dommerholt MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Jan Julia Zurné

Nijmegen, december 2025

Joodse burgers in Hengelo: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Hengelo

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Jan Julia Zurné
Onderzoeker: Eva van Leeuwen, Charlotte Dommerholt

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Eva van Leeuwen, Charlotte Dommerholt, Wim van Meurs, Jan Julia Zurné, 'Joodse burgers in Hengelo: onteigening en rechts-herstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, december 2025).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Hengelo

Afbeelding omslag

Oorlogsschade aan het treinstation in Hengelo

© NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, nr. 73677

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	9
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Twee hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	19
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
Onze methode	28
4. Onteigeningen	37
Registratie, onteigening en roof	39
De Verkaufsbücher	40
5. Rechtsherstel	47
Kadaster	48
Gemeentebelastingen	50
Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing	51
6. Bijlagen	55
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel	55
Tabel 2: Landbouwgrond	58
Literatuur	59
Archieven	62
Websites en kranten	64

1. Inleiding

Max Cohen woonde met zijn gezin aan de Nieuwstraat 7-9, een slagerij met woonhuis. Zijn vader Salomon was de zaak in 1868 begonnen. Toen Max het bedrijf in 1927 samen met zijn broer Julius overnam, breidde hij de slagerij uit.¹ Het motto van de slagerij werd, naar aanleiding van de vernieuwingen die Max aanbracht, 'Firma Max Cohen Szn.: een der grootste en meest moderne zaken van Twente'.²

In de slager- en worstenmakerij werd geen koosjer vlees verkocht. Dat betekende dat niet-Joodse Hengeloërs bij Max hun vlees kochten. Daarnaast deed Max vaak mee aan de Paasvee-tentoonstellingen: een jaarlijks evenement waarbij het vee werd gekeurd. De Firma Cohen viel vaak in de prijzen. In zijn vrije tijd was Max actief lid van de Hengelosche Zwem- en Poloclub "t Weusthag".³

Nog geen jaar nadat Nederland was bezet, werd de slagerij waar Max zo hard aan gewerkt had in beheer genomen. Op 12 en 13 september 1941 vonden de Twentse razzia's plaats: als vergelding voor een aantal sabotageacties werden 105 Twentse Joden, onder wie 10 Hengeloërs, opgepakt en gedeporteerd. Max was een van hen. Hij werd op 2 december 1941 vermoord in concentratiekamp Mauthausen. Zijn vrouw en twee kinderen overleefden de oorlog.

Het pand aan de Nieuwstraat werd in 1942 verkocht aan Christiaan Stevens. In 1951 vond rechtsherstel plaats. Het pand kwam toen weer in handen van de familie Cohen. Voor de Nieuwstraat 7-9 is een **struikelsteen** geplaatst om Max Cohen te gedenken.

Struikelstenen of 'Stolpersteine' zijn gedenktekens in het trottoir, voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden. Ze worden sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Tijdens de bezetting deporteerde het naziregime meer dan honderdduizend Nederlandse Joden. Via Kamp Westerbork werden zij afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woning-inboedels, landbezit en vastgoed. De bezetter onteigende duizenden panden van Joodse eigenaren en verkocht een deel daarvan door.

Ook een groot deel van de Joodse burgers uit Hengelo werd gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit geroofd en hun inboedels in beslag genomen.

Bornsestraat 65 was eigendom van Philippus Godfried. Hij kwam oorspronkelijk uit Hoogeveen. In Hengelo werd hij leraar, maar toen de oorlog uitbrak was hij met pensioen. In 1907 trouwde hij met Mina Telza Menko, de dochter van een furnituur- en meubelhandelaar. Ze kregen geen kinderen.

Het echtpaar had hun pand aan de Bornsestraat zelf laten bouwen.⁴ Godfried bezat ook twee landbouwpercelen in Hengelo. In 1941 vorderde de bezetter het pand aan de Bornsestraat. Het echtpaar Godfried moest daardoor

noodgedwongen verhuizen naar de Spoelstraat 9. Ongeveer een jaar later doken ze onder. Na een aantal keer van adres te zijn gewisseld, werden Phillipus en Mina in juni 1943 verraden.⁵ Via kamp Westerbork werden ze naar Sobibor gedeporteerd, waar ze vrijwel direct werden vermoord.⁶

Het pand aan de Bornsestraat en één van de landbouwpercelen waren onverkocht gebleven. Het andere stuk landbouwgrond aan de Demmersweg was verkocht aan Johanna Maria Kamphuis. In 1946 vond rechtsherstel plaats. Het pand kwam toen in handen van Mozes Jacob Menko, een van de broers van Mina Telza Menko, als nabestaande.⁷

Joodse burgers die de kampen hadden overleefd of na de bevrijding hun onderduikadres konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of – in veel meer gevallen – hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn ‘afwezigheid’. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms meteen weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

Vaak was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een ‘minnelijke schikking’ te komen. De onteigenden (of hun nabestaanden) konden vaak pas jaren later weer over hun huis beschikken. Dat gold ook voor de nabestaanden van Max Cohen en het echtpaar Godfried.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.⁸

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Hengelo doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Een van de bekendste werken over de Jodenvervolging in Hengelo is *De Twentse Paradox* van historica Marjolein Schenkel. Met haar onderzoek probeerde ze te verklaren waarom de overlevingskansen van Joodse burgers in Twente veel hoger lagen dan in andere regio's. Ze nam hierbij Enschede en Hengelo – waar ongeveer de helft van de Joodse bevolking de oorlog overleefde – als uitgangspunt. In hun boek *Jodenjagers bij de Hengelose politie* namen schrijvers en onderzoekers Annette Evertzen en Stevine Groenen collaboratie uitvoerig onder de loep. Een belangrijke bron over het gemeentebestuur tijdens de bezetting is *Hengelo in oorlogstijd* van Jan-Pieter van Vree. Voor zijn boek interviewde hij nog oud-burgemeester Jan van der Dussen.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van gemeente Hengelo in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021-2025 voerden we in Friesland, Gelderland, Overijssel, Noord-Holland, Zeeland en Zuid-Holland nog zo'n twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor circa veertig gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen steeds verder te verbeteren. De inzichten die we opdoen, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van het geven van een moreel oordeel door de onderzoekers. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In een paar gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat men handelde in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrecting en rechtsherstel is de politieke en publieke opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het nu te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) uit nog vier hoofdstukken. In het derde hoofdstuk verantwoorden we onze onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes. In beide daaropvolgende hoofdstukken reconstrueren we de processen van onteigening en rechtsherstel, en de rol van de gemeente daarin, aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van onteigening en rechtsherstel. Ook geven ze een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze meteen na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigen-domsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgung kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten. De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om ‘snel, streng en rechtvaardig’ om te gaan met landgenoten die ‘fout’ waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁹

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het nazi-regime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van Joodse Erkentelijkheid – een dankbetuiging van de Joodse gemeenschap aan alle Amsterdammers voor hun hulp tijdens de oorlog. Later bleek dat de Joodse gemeenschap de oprichting van dit monument niet steunde. Het droeg volgens hen een misplaatste en onoprechte boodschap uit, aangezien ongeveer een half

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De landelijke overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

procent van de Nederlanders in het verzet zat. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef op de achtergrond.¹⁰ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook eigendomsrechten moesten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de persoonlijke en materiële gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit kwam.¹¹

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel opheffen van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden allerlei regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst sprak men over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldiging aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de **'burgemeester in oorlogstijd'** is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeenten.¹²

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21ste eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuanceren en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Wij bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Sander Schelberg, voor zijn vertrouwen in ons team. Daarnaast willen we Pim Hillebrink van gemeente Hengelo bedanken voor het prettige contact tijdens de uitvoering van de opdracht. Ook danken we archivaris Erik Kraaibeek en archiefmedewerker Harry Koetsier voor hun kennis en hulp.

De leden van de begeleidingscommissie hebben een grote bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit rapport. Deze bestond uit schrijvers en onderzoekers Annette Evertzen, Eddy van Essen en Mariët Blokhuis, Marcel Zilverberg en Jo de Leeuw namens de Joodse gemeenschap in Twente, Ans Brongers namens de werkgroep 'Stolpersteine Hengelo' en Erik Kraaibeek namens Gemeente Hengelo.

Tientallen historici en archivariissen zijn ons voorgegaan met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Jeroen Kemperman, Meta Huijsmans, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen eigen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in andere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank gaat niet in de

laatste plaats uit naar het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden.

Junior onderzoeker Eva van Leeuwen voerde voor dit project het onderzoek uit en schreef het rapport. Onderzoeker Charlotte Dommerholt ondersteunde haar bij het kadasteronderzoek.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden en op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Eva van Leeuwen Charlotte Dommerholt Wim van Meurs Jan Julia Zurné

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2024)

Jan Julia Zurné, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. Ze doet onderzoek naar criminaliteit en rechtspraak tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

Eva van Leeuwen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Publieksgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam (2024)

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit (2023-2025), afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022); sinds 2025 beleidsmedewerker bij gemeente Emmen.

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Amersfoort

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Nieuwe Hengelose Courant (1 okt. 1927).
- ² Nieuwe Hengelose Courant (27 sept. 1933).
- ³ Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant (7 juli 1925).
- ⁴ Stolpersteine Hengelo, stolpersteine-hengelo.nl/wp-content/uploads/2021/04/Godfried-Menko.pdf.
- ⁵ Gemeentearchief Hengelo (GH), Archief Gemeentepolitie Hengelo, 203.
- ⁶ Privéarchief F. Kerckhaert.
- ⁷ Nationaal Archief (NA), 2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, 855.
- ⁸ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': De houding van gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 (Voorburg: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁹ Nele Beyens, Overgangspolitik. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1940-1945* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ¹⁰ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ¹¹ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ¹² Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadaastergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname, waaronder gemeente Hengelo.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur van Hengelo concludeerde dat het geen goed beeld had van de rol die de gemeente destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het Gemeentearchief Hengelo en de Collectie Overijssel in Zwolle moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeente besloot dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen.

Vraag 1: ontrecthing

De eerste vraag gaat over de ontrecthing van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Hengelo gebruikgemaakt van de ontrecthing van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en boetes voor gemeentebelastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het

eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft gemeente Hengelo naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Deze twee vragen zijn concreet en gaan over bestuurlijke keuzes. Maar zeggen ook iets over de bejegening door de gemeente van de Joodse burgers als bijzondere groep slachtoffers: hoe gaf de gemeente zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het landelijke beleid voor rechtsherstel na de bevrijding.

Conclusies over de onteigeningen

1. In totaal vonden wij 87 panden die de bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog in beheer heeft genomen. Daarvan zijn er 63 verkocht.
2. Panden van de Joodse gemeente, zoals de synagoge met bijgebouwen, zijn niet in beheer genomen of verkocht. Dit zagen we meestal ook elders in Nederland.
3. We vonden 5 verplicht geregistreerde landbouwgronden. Daarvan zijn er 4 verplicht verkocht.
4. Gemeente Hengelo heeft in opdracht van de bezetter in 1941 perceel L32, onderdeel van Leliestraat 36-39, gevorderd om hier een Duitse school op te richten.
5. Burgemeester Jan van der Dussen was actief binnen het verzet en nam tegenover de Hengelose bevolking een duidelijk standpunt in tegen de bezetter. In 1942 werd hij ontslagen en gevangengezet in Sint Michielsgestel. Na de bevrijding keerde Van der Dussen terug als burgemeester van Hengelo.
6. NSB'er Gerrit Nijk was van december 1942 tot juni 1943 waarnemend burgemeester. Nijk was notaris en had goed contact met de roeforganisaties ANBO en Omnia. Tijdens en na zijn burgemeesterschap was hij betrokken bij de verkoop van Joodse panden in heel Nederland. Zijn naam komt 267 keer voor in de Verkaufsbücher. In Hengelo was hij betrokken bij de verkoop van 12 panden.
7. Burgemeester Nijk was pro-Duits en zag erop toe dat de anti-Joodse maatregelen, opgelegd door de bezetter, werden uitgevoerd.
8. In 1943 werd NSB'er Johan Groneman benoemd tot burgemeester van Hengelo. Hij bleef burgemeester tot het einde van de oorlog.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Voor alle onteigende panden vond rechtsherstel plaats. 3 panden zijn volledig verwoest door bominslagen: die panden onteigende de gemeente in 1947 (opnieuw) in verband met de wederopbouw. Rechtsherstel had toen al plaatsgevonden.
2. Het is onwaarschijnlijk dat gemeente Hengelo naheffingen verstuurde voor straat- en rioolbelasting. Niets in de archieven wijst daarop, net als trouwens in de andere gemeenten die wij onderzochten. Aan de andere kant: de gemeente verleende ook geen enkele coulance op basis van het bijzondere Joodse slachtofferschap.
3. Oud-waarnemend burgemeester Nijk (NSB) werd na de oorlog veroordeeld tot twee jaar gevangenschap in kamp Erika, een strafkamp in de bossen van Ommen waar na de bevrijding zo'n tweeduizend collaborateurs werden opgesloten.
4. Na de oorlog werd oud-burgemeester Groneman (NSB) kort gevangengezet, maar vanwege zijn hoge leeftijd (hij was geboren in 1876) werd hij weer vrijgelaten.
5. Zowel de gemeente als de pers besteedde publiekelijk na de oorlog weinig aandacht aan de Jodenvervolging en het bijzondere Joodse slachtofferschap.
6. In het *Hengelose Dagblad* verschenen vlak na de bevrijding wel een aantal artikelen over de Holocaust, maar het zwaartepunt van die berichtgeving lag bij het verzet en de wederopbouw.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook grotendeels door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, en in hoeverre ze collaboreerden bij de Jodenvervolging, valt buiten ons onderzoek. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. De burgemeester had volgens de Nederlandse wet het recht om panden te 'vorderen'. Hij maakte van dit recht gebruik op bevel van de Wehrmacht, toen de bezetter nog probeerde de schijn van goed bestuur en continuïteit op te houden. De Wehrmacht betaalde ook een paar jaar compensatie aan de pandeigenaren. Die betalingen stopten zodra de bezetter de schijn van rechtstaat liet vallen – of al eerder, als duidelijk werd dat de eigenaar Joods was.

Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp waar gevraagd, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt waren. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter

maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers indirect nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die voor de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofoinstellingen of het bleef achter in de gemeentekas.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de **ANBO**. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Of de gemeente vorderde een teruggegeven Joodse woning vanwege de enorme woningnood. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven dan oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die prijs vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig is.

Serie rapporten

Naast dit onderzoek in gemeente Hengelo voerde het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit ruim twintig vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor zo'n veertig gemeenten in Friesland, Gelderland, Overijssel, Noord-Holland, Zeeland en Zuid-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrechting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/onteigening-van-joods-vastgoed-in-woii-en-rechtsherstel.

3. Verantwoording

Gemeente Hengelo heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. De bezetter nam vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de nazi's bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit gebruikt om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip 'roof' (of formeler, 'ontvreemding') werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term 'roof' laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip 'ontrechtiging' treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip 'ontrechtiging' als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term 'ontrechtiging' bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden

te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op

Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofinstelling. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In dit rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordeningen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten, waaronder Hengelo, gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.³

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar Joods was, speelde bij vordering geen rol. In een paar Nederlandse gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootveld. Het verschil met de ‘Duitse’ onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden Joodse eigenaren onder curatele geplaatst. Maar het stond de beheerder vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken, om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

(en uiteindelijk deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering te maken met deze spagaat. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordeningen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordeningen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren oorlogskopers op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim na de oorlog niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Verordeningen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bij voorbeeld Verordening 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Om het economisch verkeer zo snel mogelijk te normaliseren, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor ‘verdelende’ in plaats van ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over bijvoorbeeld renovatiekosten, huurderwing en belastingheffingen – en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstellende eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.⁴

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog

verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiekbestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media. De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormt de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van struikelstenen. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het landelijke overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd. Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze noemen – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per gemeente, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken. Uit de ervaring van onderzoek voor andere gemeenten weten we dat het arbeidsintensief is om alle unieke adressen uit het Joods Monument op te zoeken in het kadaster. Bovendien levert dat maar heel soms een onbekend pand in Joods eigendom op dat wel onteigend maar niet verkocht is.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente is een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging verschilt voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Regelmatig werden delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Commissaris der Provincie zijn relevant, vooral omdat die vastgoed-aankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, hebben we deze archieven doelgericht geraadpleegd.

We moeten niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomt. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten zeggen weinig over de ‘bejegening’ van Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Andersom zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies te trekken over ‘het gemeentebestuur’ of ‘de gemeentediensten’.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁵ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁶

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordening 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁷

De administratie van **de Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd, speelt een centrale rol in dit onderzoek. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); vooral dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ontrechten.

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrechting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de onteigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen

zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen aan een rechtbank van de zogenaamde ‘bijzondere rechtspleging’.⁸ Deze CABR-dossiers vormen het archief van deze processen en vonnissen. Maar de ervaring van eerdere onderzoeken leert dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen vrijwel nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

Het Centraal Archief
Bijzondere Rechtspleging
in het Nationaal Archief
bevat de processtukken
van deze zuiverings-
tribunalen op regionaal
niveau.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het makkelijk is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, verkoopprijzen en eventuele hypotheek. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat ze vaak alleen over het uiteindelijke resultaat gaan, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die daaraan voorafging. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in ons onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde ‘vijandige onderdanen’.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden geven op de twee hoofdvragen: heeft gemeente Hengelo panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een indruk op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die de bezetter heeft doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Maar Amsterdam was de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding bijna nooit voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die in de Verkaufsbücher staan, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren was voor de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad nodig – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken: in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden weten we dat het gemeentebestuur toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente aankocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n

tussenhandelaar zijn geweest. In dit onderzoek zien we makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper staat als mogelijke professionele tussenhandelaar.

Resultaten in andere steden laten zien dat gemeenten twee redenen hadden om Joods vastgoed aan te kopen. Als het om stadsvernieuwing ging, gebeurde de aankoop relatief vroeg in de oorlog. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, paste men verschillende methoden toe om de koop geheim te houden. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van verdachte verkooptransacties – met bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in het kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – vooral burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

Voor Hengelo vonden we in de Verkaufsbücher 73 panden en percelen van Joodse eigenaren. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een transactie hebben gemist – en daarmee een mogelijke aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

In het Gemeentearchief Hengelo ontbraken een aantal stukken die we nodig hadden voor ons onderzoek. Zo was een lijst van Joodse burgers die tijdens de oorlog is opgesteld – aangehaald in het boek van historica Marjolein Schenkel – onvindbaar. Daarnaast ontbraken de notulen van het college van

B en W uit 1940, 1941, 1942, 1947 en een deel van 1948 en de gemeenteraadsnotulen uit 1942 en 1950. Deze lacunes kunnen zijn ontstaan door oorlogsschade of reorganisatie van het archief. Om meer te weten te komen over onder andere de invoering van maatregelen tegen Joodse burgers, hebben we extra stukken ingezien in het provinciale archief Collectie Overijssel, in Zwolle.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke Nederlandse gemeente aanslagen voor verschillende gemeentebelastingen naar huiseigenaren – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons richtten, was de straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere plaatsen niet of nauwelijks voorkwam.¹⁰

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers (vaak NSB'ers of Duitsers) de stad verlieten. Ook verliepen de administratie en het bestuur steeds minder geordend. Meestal werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de minnelijke schikking, de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Het gaat hier over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten, zoals bij de aankoop van panden. Daarom was onze aanpak voor rechtsherstel anders opgebouwd dan voor onteigening: de reconstructie van politieke besluitvorming was pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeenteheffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij het rechtsherstel van deze panden ook gemeentebelastingen worden genoemd.

Deze methode werkte slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar of diens nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De precieze inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher stonden. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W in de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoed-gerelateerde belastingen de gemeente hief in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en)belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aannahme was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een onzekerheid bij deze aanpak was dat heffingen opleggen volgens de geldende regels niet perse terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Andersom kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. Wanneer er geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, laten per definitie geen sporen na in de archieven.

In een aantal Nederlandse gemeenten werden huizen niet alleen vanwege de Jodenvervolgning in beheer genomen en onteigend. Onteigening gebeurde ook als maatregel na oorlogsschade door bombardementen en gevechten. En voor de bouw van verdedigingswerken, zoals de **Atlantikwall**. Hiervoor richtte het ministerie van Financiën in 1940 het Grootboek voor de Wederopbouw in. Directe aanleiding waren het bombardement op Rotterdam op 14 mei

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Verdedigingslinie die Nazi-Duitsland langs de kustlijn van West-Europa aanlegde tijdens de oorlog om een invasie van de geallieerden te voorkomen.

en het bombardement op Middelburg een paar dagen later. Door dat laatste bombardement brak een grote brand uit in de stad, waardoor een groot deel van het centrum werd verwoest.

Een gedupeerde kreeg een inschrijving in het Grootboek, met 4 procent rente. Op het moment van herbouw kreeg hij het bedrag uitbetaald dat het perceel en de opstallen in mei 1940 naar schatting waard waren geweest. Na de bevrijding bleef deze regeling min of meer onveranderd bestaan.

In de meeste gemeenteonderzoeken namen we deze vorm van onteigening en de inschrijving in het Grootboek als eindpunt voor eventueel rechtsherstel. Er was immers geen vastgoed meer en vaak ook geen kadastraal perceel, omdat het terrein werd herverkaveld vanwege de wederopbouw. Er bleef dus alleen een papieren inschrijving in het Grootboek over met een geldwaarde. Zelfs voor Rotterdam is geen verder onderzoek gedaan voor de Joodse panden binnen de 'brandgrens'. We hebben alleen een schatting van het aantal Joodse panden en hun waarde.

Onderzoek naar de onteigening van Joods vastgoed lijkt vaak een zoektocht naar twee getallen: het aantal panden van Joodse Nederlanders dat werd onteigend en het aantal Joodse inwoners. Voor de eerste vraag hebben we alle adressen verzameld uit de Verkaufsbücher, de lijsten met Joodse inwoners die de gemeente opstelde vanaf 1941, de database van het Joods Monument en de Stolpersteine die in Hengelo geplaatst zijn. De Verkaufsbücher zijn redelijk betrouwbaar, al vermelden ze niet de panden die wel in beheer genomen zijn (en nog op naam van de Joodse eigenaar bleven staan), maar niet verkocht zijn. Ook zijn veel adressen uit deze bronnen huurwoningen met een niet-Joodse eigenaar. Onderzoek in eerdere gemeenten heeft laten zien dat deze aanpak een betrouwbare, maar nooit foutloze manier is om onteigend Joods vastgoed (en eventueel rechtsherstel) in beeld te krijgen.¹¹

Het aantal Joodse inwoners is veel moeilijker te vatten. Denk alleen al aan de talrijke vluchtelingen uit het Derde Rijk vlak voor de oorlog, Joden die wel in Hengelo geboren waren maar er in mei 1940 niet meer woonden, gedwongen verhuizingen tijdens de bezetting (vooral naar Amsterdam), onderduikers, inwoners die al dan niet als kwart- of halfjoods geteld werden door de Nazi's. Het Joods Cultureel Kwartier noemt een aantal van 247 Joodse inwoners in 1930, nog voor de toestroom van vluchtelingen van over de nabije grens.¹² In haar boek *De Twentse paradox* noemt Marjolein Schenkel een aantal van 314.¹³ Op een lijst uit het archief van de Collectie Overijssel met 326 namen. Kortom, het aantal is niet met zekerheid vast te stellen.¹⁴

In een nieuwe eigen studie heeft Mariët Blokhuis geprobeerd om alle Joodse inwoners in beeld te krijgen, onder andere door het volledige kadaster op Joodse namen te doorzoeken. Zij komt voorlopig 109 panden van Joodse eigenaren in het kadaster tegen. Dat laat vooral zien dat in Hengelo naar verhouding veel Joodse eigendomswoningen wel in beheer genomen werden, maar nooit verkocht.¹⁵ Vanuit de vragen van dit opdrachtonderzoek beperken we ons tot een lijst met alle panden uit de Verkaufsbücher (ook als

die niet verkocht blijken te zijn en er dus ook geen rechtsherstel is geweest) en aanvullende panden die we gevonden hebben, als die wel onteigend en verkocht zijn (tabel 1).

Familieverhalen van nabestaanden hebben het vaak over de wezenlijke ervaring dat de (over)grootouders 'hun huis verloren'. Soms blijkt uit onderzoek dat het huis dan gevorderd is of in beheer genomen door de bezetter – maar niet onteigend. Of het huis is bij bombardementen onbewoonbaar geworden en rond 1950 door de Nederlandse staat onteigend voor wederopbouw. Dit laatste gebeurde in Hengelo een heel aantal Joodse en niet-Joodse families in de binnenstad.¹⁶

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999).
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Hengelo Binnenstad: toonbeeld van wederopbouw' (Amersfoort, 2016), www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2016/01/01/hengelo-binnenstad-een-toonbeeld-van-wederopbouw.
- ⁴ Veraart, Ontrechting en rechtsherstel; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁵ Informatie van Peter Donker.
- ⁶ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁷ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁸ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁹ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹⁰ Broese van Groenou, Erfpacht.
- ¹¹ Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2024), 9-17.
- ¹² Joods Cultureel Kwartier, 'Hengelo (Overijssel)', jck.nl/en/jewish-communities/hengelo-overijssel.
- ¹³ Schenkel, *De Twentse Paradox*, 125.
- ¹⁴ Collectie Overijssel (CO), 0025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, 8933 Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1945.
- ¹⁵ Tubantia, 26 nov 2023, www.tubantia.nl/oldenzaal/speurneus-mariet-blokhuis-vanuit-de-schaduw-in-de-schijnwerpers-deze-zag-ik-niet-aankomen~aaf72b41.
- ¹⁶ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Hengelo binnenstad: een toonbeeld van wederopbouw' www.cultureelerfgoed.nl/documenten/2016/01/01/hengelo-binnenstad-een-toonbeeld-van-wederopbouw.

4. Onteigeningen

Gemeente Hengelo was voor de oorlog een belangrijke industriestad in regio Twente. Vooral de metaal- en textielindustrie bloeiden er vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw op. In die tijd richtten pioniers zoals de gebroeders Stork (N.V. gebr. Stork, onder andere producent van textiel en fabrieksmachines), Rento Hofstede Crull (N.V. Hengelosche Electriche en Mechanische Apparaten Fabriek, elektronische apparaten) en de familie Immink (N.V. Metaal industrie Imco, fietsonderdelen) hun bedrijven op.¹ De aanleg van het spoorwegenet zorgde daarnaast voor een betere verspreiding van deze Hengelose producten: met de trein kon je sneller een langere afstand afleggen dan met de auto of vrachtwagen.²

Fabrieksarbeiders speelden in de oorlog een belangrijke rol binnen het verzet in Hengelo. Zo waren zij de drijvende kracht achter de april-mei staking van 1943. Op donderdag 29 april legden duizenden arbeiders van Hengelose bedrijven hun werk neer. Deze protestatie was gericht tegen de oproep begin 1943 aan tienduizenden Nederlandse mannen, onder wie oud-militairen, om zich verplicht aan te melden voor de Arbeitseinsatz (tewerkstelling). De staking verspreidde zich als een olievlek door heel Nederland. De bezetter sloeg deze actie bruut neer. Veel stakers werden standrechtelijk geëxecuteerd of gedeporteerd.

Net als in andere gemeenten werd in Hengelo in de zomer van 1941 het leidersbeginsel ingevoerd. De nazi's gingen uit van politiek leiderschap: dat betekende dat de gemeenteraad werd ontbonden en de burgemeester verder bestuurd zonder controle van een gekozen vertegenwoordiging, met zijn wethouders als adviseurs.

Jan van der Dussen was drie jaar voordat de oorlog uitbrak burgemeester van Hengelo geworden. Hij was nauw betrokken bij het Hengelose verzet en sprak zich uit tegen het beleid van de bezetter. Op 5 juni 1942 werd hij gearresteerd en gevangengezet.³ Daarna werd hij vervangen door drie opeenvolgende waarnemend burgemeesters: Mello Sichterman, Gerrit Nijk (NSB) en Johannes Best (NSB). Sichterman en Best komen in dit rapport weinig aan bod, omdat hun ambtsperiode maar kort was. Uiteindelijk schoven de nazi's ingenieur Johan Groneman (NSB) naar voren. De bezetter benoemde hem op 9 september 1943 tot burgemeester van Hengelo en dat bleef hij tot het einde van de oorlog.

NSB'ers namen niet alleen bestuursfuncties over in gemeenten, maar ook op provinciaal niveau. De **Commissaris der Provincie** van Overijssel was RKSP'er baron Van Voorst tot Voorst. Hij werd op 9 augustus 1941 ontslagen en vervangen door NSB'er jonkheer Egon von Bönninghausen. Die bleef tot september 1942 zitten en vertrok toen als vrijwilliger van de Waffen-SS naar het Oostfront. Daar kwam Von Bönninghausen in februari 1943 om het leven.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Later nam Wilhelmus de Rijke de provincieleiding over. Hij was al lang voor de oorlog actief NSB-lid.

Hengelo had voor de oorlog een naar verhouding grote Joodse gemeenschap. Vanaf de eerste helft van de 19e eeuw was het aantal Joodse Hengeloërs gestaag gegroeid. Religieuze bijeenkomsten werden aanvankelijk gehouden in een privéhuis, maar in 1837 werd een houten synagoge in de Marktstraat (die straat werd later omgedoopt in de Burgemeester Jansenstraat) ingewijd. In 1848 richtte men een stenen synagogegebouw op met daarnaast een school en een ritueel bad. Toen de staat van dit gebouw achteruitging, werd op dezelfde plek in 1883 een nieuwe synagoge gebouwd en ingewijd. De joodse begraafplaats ligt aan de Dennenbosweg en is sinds 1775 in gebruik.⁴

De meeste Joodse burgers van Hengelo waren handelaars, winkeliers, venters en ondernemers. Salomon Philip de Jong en de broers Alfred en Joop van Dam richtten in 1912 de Eerste Nederlandse Kantfabriek op. Dat werd een belangrijke kousenfabrikant in Twente en omstreken. Het bedrijf had in de jaren twintig zo'n 170 machines die dag en nacht aanstonden en had 400 personeelsleden.⁵

In 1930 telde de Joodse gemeenschap zo'n 247 mensen.⁶ Dat aantal groeide aanzienlijk met de komst van honderden Joodse vluchtelingen. Veel van hen waren op doorreis en probeerden naar Engeland of Amerika te vluchten. Hengelo ving in de jaren dertig zo'n honderd vluchtelingen op.⁷

In 1942 had Hengelo volgens een lijst die burgemeester Nijk op 3 juli aan de Commissaris der Provincie stuurde 326 Joodse inwoners op een bevolking van 40.000 inwoners.⁸ 178 van hen werden gedeporteerd en vermoord. 13 Joodse burgers overleden in Hengelo. De doodsoorzaak is bij velen van hen onbekend; we weten wel dat David Berg en Louise Portje zelfmoord pleegden na hun arrestatie. Eén inwoner, Isaac Jacob Spanjaard die aan de Oude Grensweg 95 woonde, overleed toen hij ondergedoken zat in de nabijgelegen gemeente Borne. Ongeveer veertig procent van de Joodse Hengeloërs overleefde dus de oorlog: een aanzienlijk hoger percentage dan het landelijke gemiddelde van 25 procent. Historica Marjolein Schenkel verklaart dit verschil door een reeks van factoren. Zo werden Twentse Joden al vroeg in de oorlog geconfronteerd met de Jodenvervolging, door de Twentse razzia's. Bovendien riep de Joodse Raad in Enschede Joodse burgers op om onder te duiken. Dat zorgde er waarschijnlijk voor dat veel Joodse Hengeloërs eerder in actie kwamen.

Tot slot heeft het goed georganiseerde Twentse verzetsnetwerk grote invloed gehad op het aantal overlevenden. De Enschedese verzetsgroep Overduin, opgezet door dominee Leendert Overduin, speelde hierbij een belangrijke rol. Zij zorgde onder andere voor onderduikadressen en voedselbonnen.⁹

Op 18 augustus 1941 vernielde een groep NSB'ers en Duitse militairen de synagoge van Hengelo. De inboedel was eerder al in veiligheid gebracht bij een niet-Joodse Hengeloër.¹⁰ Na de oorlog stonden alleen de muren van het gebouw nog overeind. In 1951 werd de synagoge uiteindelijk opnieuw ingewijd, maar in de jaren zestig besloot men het gebouw helemaal af te breken. Zes

jaar later werd een nieuwe synagoge gebouwd op de Dorpsmatenstraat. Op de Burgemeester Jansenstraat plaatste men een monument op de plek waar het oude gebouw ooit stond. Sinds 2005 staat in het stadhuis een herdenkingszuil ter herinnering aan de slachtoffers van de Holocaust.¹¹

Registratie, onteigening en roof

Na de sociale beperkingen volgden maatregelen van economische ontrechting. Al in oktober 1940 had de bezetter alle Joodse bedrijven geregistreerd.

Winkels en kleinere ondernemingen moesten worden opgedoekt, grotere bedrijven werden doorverkocht. Joodse landeigenaren werden verplicht hun bezit te laten registreren bij regionale pachtbureaus. Vervolgens moesten ze hun percelen voor 1 september 1941 verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordening 102/1941). De opbrengsten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de liquidatie was afgerond, naar een van de roofbanken – **Liro** of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA).

Op dezelfde manier ging de bezetter te werk bij het Joodse vastgoedbezit. Joodse burgers moesten per Verordening 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheeken laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren ANBO, Nobiscum en Everout. Deze organisaties benoemden per pand ook weer een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of huuropbrengst ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de ontrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in zijn eerste levensbehoeften te voorzien.

De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

In Hengelo vond al in september 1941 een razzia plaats. Tien Joodse mannen werden gedeporteerd. In 1943 reden de laatste treinen naar de concentratiekampen. De bezetter probeerde panden van Joodse eigenaren vrijwel direct nadat zij waren weggevoerd te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog voortduurde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden de panden verkocht door beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

De Verkaufsbücher

In totaal staan in de Verkaufsbücher 47 panden van Joodse eigenaren in Hengelo. Daarnaast vonden we 40 percelen, waaronder vijf landbouwgronden, via de kaartenbakken van de Raad voor het Rechtsherstel, de struikelstenen, en het Joods Monument. De panden van de Joodse Gemeente zijn niet in beheer genomen door de bezetter. Dat gebeurde ook in de meeste andere Nederlandse gemeenten niet.

Veel Joodse Hengeloërs huurden een huis. Joodse eigenaren van vastgoed hadden vaak meerdere panden in eigendom. Van de 87 in beheer genomen panden en percelen werden er uiteindelijk 75 verkocht. Daarvan was een groot deel eigendom van compagnons Salomon Philip de Jong en Joseph van Dam, eigenaars van de Eerste Nederlandse Kantfabriek. De 6 bedrijfspanden werden slechts in beheer genomen. Daarnaast hadden de ondernemers 14 panden in eigen bezit, die wel allemaal zijn verkocht.

Op één na gingen alle transacties uit de Verkaufsbücher daadwerkelijk door; we hebben deze terug kunnen vinden in het kadaster. In andere gemeenten zien we soms dat transacties uit de Verkaufsbücher in werkelijkheid niet zijn afgerond. Bij de verkoop van de panden van Joodse burgers was een bijzondere rol weggelegd voor notaris en waarnemend burgemeester Gerrit Nijk. Hij was betrokken bij de verkoop van 12 panden in Hengelo. Naast Nijk was ook de Hengelose notaris J.W. ten Doesschate betrokken bij de verkoop van 10 panden. Hij kwam op 6 oktober 1944 om bij een bominslag.¹²

De prijs waarvoor de woningen werden verkocht, varieerde. De laagste prijs die we zijn tegengekomen is 2.000 gulden, de hoogste 27.000 gulden (voor zes panden). Over het algemeen lag de verkoopprijs in Hengelo lager dan het landelijk gemiddelde.

In de Verkaufsbücher staan alleen verkochte panden. De boeken bieden dus geen informatie over het totale aantal onteigende panden. Via het Joods Monument kennen we meer woonadressen. Op deze website staat een kort levensverhaal van alle Joodse inwoners van Hengelo die de oorlog niet overleefden. Als hun laatste adres voor deportatie bekend is, staat dat er ook bij, maar dat geldt alleen voor de mensen die niet terugkeerden. Een aanzienlijk deel van deze adressen zal een huurwoning geweest zijn. Mensen die de oorlog overleefden, staan er niet bij. Ook huizen in Joods eigendom, maar met niet-Joodse huurders, zijn via het Joods Monument niet te vinden.

Onderzoek in heel Nederland heeft laten zien dat de Verkaufsbücher redelijk accuraat bijgehouden werden. Er zijn maar weinig gevallen bekend van panden die wel door de ANBO verkocht werden, maar niet in de Verkaufsbücher staan. Of omgekeerd, panden die wel geregistreerd werden, maar waarvan de verkoop op het laatste moment kennelijk is afgeketst.

Van de 40 percelen die niet in de Verkaufsbücher staan, werden er 29 verkocht. Zo werden 4 van de 5 landbouwgronden verkocht. Van de 47 panden die wel in de Verkaufsbücher staan, zijn uiteindelijk 45 panden verkocht.

De gemeente en Joods vastgoed

In Hengelo heerste woningnood, net als op veel andere plekken in Nederland. Het is daarom aannemelijk dat in beheer genomen, leegstaande huizen van Joodse burgers waar mogelijk werden verhuurd door de ANBO: om inkomsten op te leveren, of als vriendendienst. We weten zeker dat dit gebeurde met huurhuizen. Zo wordt uit zijn CABR-dossier duidelijk dat NSB-burgemeester Nijk verschillende delen van de stad liet evacueren in verband met dreigende bombardementen. Na de evacuatie had Nijk het voorzien op het huurhuis van mevrouw Kan; hij wilde haar huis beschikbaar stellen voor NSB-vrienden uit Friesland. Ambtenaar Jan Schipper wist hem hiervan te weerhouden.¹³

We hebben nagenoeg geen kwesties gevonden die afweken van wat we in andere gemeenten in de regio zijn tegengekomen. Gemeente Hengelo heeft geen panden of percelen gekocht. Wel vorderde het, op last van de bezetter, in 1941 een grond aan de Leliestraat en Rozenstraat met als doel hier een Duitse School te stichten. Eén van deze percelen, L 32, was onderdeel van Leliestraat 36-39, panden met woonerf. Deze percelen waren in bezit van Mathilda Bertha Telza Menko, de zus van Mina Telza Godfried-Menko die we eerder tegenkwamen.

De gemeente en Joodse burgers

We wilden weten hoe gemeente Hengelo tijdens en na de oorlog handelde, of niet handelde, tegenover haar Joodse inwoners. Daarom bestudeerden we onder andere de gemeenteraadsnotulen en de notulen van het college van B en W in de periode 1940-1950, verschillende lokale archiefdossiers en de zuiverings- en CABR-dossiers van de vijf oorlogsburgemeesters.

Van de gemeenteraadsnotulen en de notulen van het college van B en W ontbraken een aantal jaren: namelijk 1942 en 1950 van de raadsvergaderingen en 1940, 1941, 1942, 1947 en een deel van 1948 van de vergadering van het college van B en W. Het is gebruikelijk dat de jaren na de invoering van het leidersbeginsel (1942) ontbreken, omdat de raad toen werd ontbonden. We zien ook wel vaker dat de andere notulen uit oorlogsjaren ontbreken. Dat notulen uit de wederopbouwperiode zoek zijn geraakt, zijn we nog niet eerder tegengekomen.

Jacobus Aegidius Herman Jan van der Dussen was van 1939 tot 1942 burgemeester van Hengelo. Hij was een betrokken burgemeester en de bezetting viel hem zwaar. Dat zien we ook terug in de speech die hij in juni 1940 in de gemeenteraad gaf:

*'(...) sinds wij de laatste maal uit elkander gingen, heeft zich over ons vaderland voltrokken een ramp, zooals sinds meer dan honderd jaren ons niet beschoren was. Op 10 mei 1940 is er ook over ons land een oorlog losgebarsten. Over alles geschied is, zal de Geschiedenis ons leeren.'*¹⁴

In zijn speech riep Van der Dussen de raadsleden en ambtenaren op om 'eendrachtig' en in het belang van het Vaderland en 'onze Hengelose gemeenschap' te handelen.¹⁵ In de jaren daarna sprak hij zich openlijk uit tegen de (anti-Joodse) maatregelen en het beleid van de bezetter. Daarnaast had hij contact met verzetsorganisaties. Als burgemeester weigerde hij nationaal-socialistische organisaties zoals de **Nederlandse Volksdienst** en de Winterhulp te steunen. Verder verspreidde het gezin Van der Dussen illegale kranten.¹⁶

Begin april 1942 werd Van der Dussen gearresteerd door de Sicherheitsdienst (SD). Hij werd ontslagen en gevangengenomen in **gijzelaarskamp Beekvliet** in Sint-Michielsgestel. Zijn vrouw, die half-Joods was, dook onder.

Over de invoer van de anti-Joodse maatregelen verklaarde Van Der Dussen na de oorlog aan de Zuiveringscommissie:

*'Joodsche kinderen zijn niet op last van den burgemeester van de openbare scholen verwijderd, terwijl de Joodsche leerkrachten evenmin door hem [Van der Dussen] zijn geweerd. Dit alles op voorschrift van Duitse zijde geschied. Ook de registratie van Joodsche ingezetenen geschiedde zuiver ambtelijk, door dat de Joodsche ingezetenen zich zelf op de afd. Bevolking kwamen melden ingevolge daartoe uitgevaardigde algemeen landelijke verordening.'*¹⁷

In het Gemeentearchief van Hengelo vinden we weinig terug over de invoer van anti-Joodse maatregelen. Op 18 oktober 1941 stuurden Hengelose ambtenaren een lijst van Joodse inwoners die een huis bezaten naar de **Ortskommandantur** Enschede. Ook zitten in het archief twee ongedateerde lijsten van Joodse burgers en Joodse winkeleigenaren.

Naast deze lijsten vinden we wel correspondentie tussen Van der Dussen en de bezetter in het archief terug. Zo schrijft hij secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming Jan van Dam in september 1941 over de Joodse leerling Hans Portje, een kind met een verstandelijke en lichamelijke beperking. Vanaf 1 september 1941 mogen Joodse kinderen niet meer naar openbare scholen. Voor Portje zou dit betekenen dat hij geen speciaal onderwijs meer kan volgen aangezien er geen Joodse school was met de juiste faciliteiten. Van der Dussen wist Van Dam ervan te overtuigen dat voor Portje een uitzondering moest worden gemaakt: Portje kon speciaal onderwijs blijven volgen.¹⁸

De Almelose burgemeester Mello Sichterman volgde Van der Dussen op 9 juni 1942 op, voor korte tijd. In die periode vonden ook de eerste deportaties plaats. Over zijn tijdelijke burgemeesterschap in Hengelo is niets te vinden in zijn zuiveringsdossier.¹⁹ Waarschijnlijk liet hij het dagelijks bestuur in handen van de wethouders.²⁰

NSB'er Gerrit Nijk verving Sichterman een halfjaar later, op 9 december 1942, als waarnemend burgemeester. Nijk was een notaris uit Olst en had warme banden met doorverkooporganisaties ANBO en Omnia. Uit zijn CABR-dossier blijkt dat hij niet alleen de rol van notaris op zich nam. Soms had hij

De Nederlandse Volksdienst was een nationaal-socialistische organisatie die zich bezighield met maatschappelijke hulpverlening.

Inlichtingendienst van de nazi's.

Een kamp waar Nederlandse prominenten zoals burgemeesters, hoogleraren, geestelijken, advocaten en kunstenaars werden vastgehouden.

In verschillende steden vestigde de bezetter een hoofdkwartier van de Wehrmacht: de Ortskommandantur. Werknemers moesten toezicht houden op de inkwartiering van Duitse militairen. Daarnaast hielden ze zich bezig met de vordering van (on)roerende goederen voor de Wehrmacht.

ook contacten met mogelijke kopers van onteigende panden en fungeerde hij als makelaar.

De aanstelling van Nijk leidde tot veel onrust bij de ambtenaren en wethouders. Wethouder H. Voogdgeert besloot ontslag te nemen. Anderen probeerden Nijks plannen tegen te houden. Jan Schipper, hoofd boekhouding bij de gemeente, wist Nijk er bijvoorbeeld van te overtuigen dat de uithuiszetting van mevrouw Kan onacceptabel was.

Johannes Best werd op 22 juni 1943 de tweede waarnemend NSB-burgemeester van Hengelo. Twee maanden later werd hij benoemd tot burgemeester van Emmen en nam ontslag. Ingenieur Johan Ludovicus Groneman volgde hem in september 1943 op: hij bleef tot het einde van de oorlog burgemeester van Hengelo.

Groneman was werktuigbouwkundige en had een eigen ingenieursbedrijf. Hij was overtuigd NSB'er. In eerste instantie zagen verschillende burgers hem als milder en bekwaamder dan Nijk.²¹ Maar dat bleek in de praktijk anders te liggen. Vlak na zijn benoeming stelde Groneman nieuwe NSB-wethouders aan. Ook maakte hij zich niet geliefd onder ambtenaren, door hen te verplichten een bijeenkomst van de Nederlandse Volksdienst bij te wonen. Daarnaast heeft hij verschillende mannen die weigerden zich te melden voor de *Arbeitseinsatz*, onder wie eerdergenoemde Jan Schipper, laten arresteren.

Over de relatie tussen Groneman en Joodse Hengeloërs is weinig bekend. De Jodenvervolging in Hengelo was grotendeels voltooid toen hij aan het roer kwam te staan. Wel blijkt uit een ongeadresseerde brief uit 9 oktober 1944 dat hij heilig geloofde in de nazi-ideologie:

*'Ik hoop een ding en wel zeer vurig. Namelijk dat Duitsland het bij Arnhem en verder aan den Rijn kan houden. Daar hangt heel veel van af. (...) Het is fraai. Bevrijd zullen we worden, van Joden zeker! Men is hier zoo stekeblind en wil nog steeds niet zien wat er in de wereld eigenlijk omgaat!'*²²

Kortom, het functioneren van het lokale bestuur tijdens de Tweede Wereldoorlog wijkt niet af van andere gemeenten. Ook het gedrag van de politieagenten past in het landelijke beeld. Zij werkten over het algemeen mee aan de anti-Joodse maatregelen en boden geen verzet. Daarnaast was er collaboratie binnen het politiecursus; agenten Johannes Frankenvoort en Johannes Bronsema actief als Jodenjagers en schuwden daarbij geweld niet.²³ Fré Cohen, een bekende grafica en tekenares, zat ondergedoken in Borne maar werd door Frankevoort verraden en overgebracht naar het Hengelose politiebureau. Op 12 juni 1943 maakte ze een einde aan haar leven. Ze was 39 jaar.²⁴

Toch is het hier belangrijk om te benadrukken dat we veel niet weten over het handelen van deze gezagsdragers. Het tegenwerken van de Duitsers was immers niet iets wat werd vastgelegd. In haar boek *Op eigen gezag* stelde historica Hinke Piersma bovendien vast dat:

‘Het verzet van politiemensen niet [heeft] kunnen voorkomen dat de anti-Joodse maatregelen stapsgewijs werden ingevoerd, en ook politiemensen die opereerden binnen een verzetsnetwerk hebben zich soms gedwongen gezien om uitvoering te geven aan de vervolgingsmaatregelen.’²⁵

In het volgende hoofdstuk zullen we de nasleep van de oorlog, en in het bijzonder de rechtsherstelprocedures, in de gemeente Hengelo toelichten.

Noten

- ¹ G.J.I Kokhuis, *Historie van Hengelo* (Zwolle, 1983); indebuurt.nl/hengelo/toen-in/9-x-voormalige-fabrieken-in-hengelo~51588/#slide-7
- ² Marjolein Schenkel, *De Twentse Paradox: Lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 2003) 49.
- ³ Jan-Pieter van Vree, *Hengelo in oorlogstijd* (Hengelo, 1985) 83.
- ⁴ Joods Cultureel Kwartier, 'Hengelo (Overijssel)', jck.nl/joodse-gemeenten/hengelo-overijssel.
- ⁵ In de buurt, 'Toen in Hengelo: kousen en kant aan de Waarbekenweg' indebuurt.nl/hengelo/toen-in/hengelo-kousen-en-kant-aan-de-waarbekenweg~97743/
- ⁶ Joods Cultureel Kwartier, 'Hengelo (Overijssel)', jck.nl/joodse-gemeenten/hengelo-overijssel.
- ⁷ Jan-Pieter van Vree, *Hengelo in oorlogstijd*.
- ⁸ Collectie Overijssel (CO), 0025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, 8933 Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1945; Schenkel, *De Twentse Paradox*, 125.
- ⁹ Schenkel, *De Twentse Paradox*, 131-146.
- ¹⁰ Schenkel, *De Twentse Paradox*, 103.
- ¹¹ 4 en 5 mei, 'Herdenkingszuil Hengelo', www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/2375/hengelo-herdenkingszuil
- ¹² J.J.B. Schwertasek, "Notarissen in Hengelo: Geschiedenis van 125 jaar notariaat" in: Oald Hengel, vol. 18, afl. 6 (1993), 123-129.
- ¹³ 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging, 60560 Gerrit Nijk.
- ¹⁴ GH, Raadsvergaderingen 1940-1941.
- ¹⁵ GH, Raadsvergaderingen 1940-1941.
- ¹⁶ Van Vree, *Hengelo in oorlogstijd*.
- ¹⁷ Nationaal Archief (NA) 2.04.67, inventaris van het archief van Binnenlandse Zaken: Zuivering ambtenaren en Nederlandse Orden, 7710 J.A.H.J. van der Dussen.
- ¹⁸ GH, 1.851.02 Organisatie van het onderwijs en van de school, 2659 Onderwijs aan Joodse leerlingen, 1941.
- ¹⁹ NA 2.06.67, 25298 M. Sichterman.
- ²⁰ Van Vree, *Hengelo in oorlogstijd*, 99.
- ²¹ Zo blijkt uit een brief van vijftig prominente Hengeloers die zij na de oorlog schreven in het kader van onderzoek naar Gronemans gedragingen tijdens de oorlog.
- ²² CABR, 15649 J.L. Groneman
- ²³ Evertzen en Groenen, *Jodenjagers bij de Hengelose politie*.
- ²⁴ Evertzen en Groenen, *Jodenjagers in Hengelo*.
- ²⁵ Hinke Piersma, *Op eigen gezag: politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam: 2019), 192.

5. Rechtsherstel

Een belangrijke vraag in onze onderzoeksopdracht is of rechtsherstel heeft plaatsgevonden in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed. Met andere woorden: konden Joodse inwoners die oorlog overleefd hadden, erop rekenen dat ze hun panden terugkregen? En wat gebeurde er als er alleen maar nabestaanden waren – werd die mensen dan ook recht gedaan?

Onderzoek in tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond, ook al kon dat soms jaren duren. Dat betekent dat Joodse burgers hun vastgoedeigendom terugkregen via de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI. Soms spraken een Joodse eigenaar en oorlogskoper af dat de koop niet ongedaan werd gemaakt. Of dit in goed overleg gebeurde, of de Joodse eigenaar of diens nabestaanden onder druk werden gezet, valt uit de archieven niet op te maken.

Wel betaalde de oorlogskoper of nieuwe eigenaar de koopsom dan opnieuw. De Joodse eigenaar had die immers nooit ontvangen – of in ieder geval niet kunnen houden. Het was aan de nieuwe eigenaar om de eerdere koopsom uit de in beslag genomen reserves van de Duitse rooforganisaties terug te krijgen. Dat lukte vaak voor een groter deel dan men na de bevrijding vreesde.

Omdat de onteigening – en alles wat daarop volgde – bij rechtsherstel nul en nietig werd verklaard, werden gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende opbrengsten (huurinkomsten) vanaf het moment van verkoop tegen elkaar afgezet. Verschillende posten werden met bewijsstukken onderbouwd. Waren er geen bewijsstukken, dan moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel.

Naar de maatstaven van nu komt dit administratieve rechtsherstel onpersoonlijk en oneerlijk over. Maar het volgde de juridische kaders die de overheid meteen na de oorlog had opgesteld. De Joodse eigenaar – of zijn erfgenaam – was in de praktijk vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost. Erfgenamen kregen met erfbelasting te maken. En wie berooid en vaak dakloos uit de onderduik kwam, was niet in de positie om lang te onderhandelen met weigerachtige oorlogskopers. Regelmatig moesten Joodse rechthebbenden hun teruggekregen pand verkopen om (rijks)belastingen en andere kosten, zoals een minnelijke schikking, te kunnen betalen.

Rechtsherstel was een proces van lange adem. De overheid hield vast aan de regels die ook onder normale omstandigheden golden. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijs van overlijden voor wie in een concentratiekamp was omgebracht of vermist was, maar dat kon jaren duren. Ook het lot van familieleden moest duidelijk zijn, om te bepalen wie erfgenaam was.

Kadaster

Het kadaster is de zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen (leggers) geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis van panden. Op deze leggers staat duidelijk of rechtsherstel plaats heeft gevonden, en hoe dat gebeurde: door het NBI of de Raad voor het Rechtsherstel. Naast eventueel een kanttekening over rechtsherstel, bevatten de kadasterleggers vooral algemene informatie over kopers en verkopers. Soms staat er iets in over opvolging en erfgenamen.

Voor alle panden die zijn verkocht, hebben wij rechtsherstel gevonden. Dat gebeurde tussen 1946 en 1951. Een uitschieter was het rechtsherstel voor Leliestraat 36-39. Hier werd de zaak pas in 1953 afgerond. We konden helaas niet achterhalen waarom het hier zo lang duurde. Soms duurde het jaren voordat officieel was vastgesteld dat Joodse oorlogsslachtoffers waren overleden. Pas daarna kon men de aanvraag tot rechtsherstel afronden; mogelijk heeft dit ermee te maken.

12 panden bleven onverkocht en keerden na de oorlog automatisch terug naar de eigenaar: we spreken van 'onteigening', maar strikt genomen stond een in beheer genomen pand op naam van de Joodse eigenaar tot het verkocht werd. Zes van de onverkochte panden waren van de Eerste Nederlandse Kantfabriek van De Jong en Van Dam. Dit bedrijf kwamen onder beheer te staan van een Duitse *Verwalter* en bedrijfsleider. De werkzaamheden werden onder zijn beheer voortgezet. Na de oorlog kwam het bedrijf weer in handen van de familie.¹

Een andere opvallende transactie uit de Verkaufsbücher is de verkoop van Tweekelerweg 50, eigendom van Paul Selig. In 1943 was dit pand voor 7.800 gulden verkocht aan familielid Herto Selig. In het **Arolsen Archief** vinden we de naam van Paul terug in een document-index van de Joodse Raad in Amsterdam. Hij stond dus geregistreerd als (half-)Joods.² Het is dan ook opmerkelijk dat de bezetter deze verkoop aan een (Joods) familielid toestond. Na de oorlog werd een overeenkomst gesloten en bleef het pand in handen van Herto Selig.

Een archief- en documentatiecentrum in Bad Arolsen (Duitsland) met een collectie over slachtoffers van vervolging, dwangarbeid en genocide door Nazi-Duitsland. Een groot deel van hun collectie is gedigitaliseerd.

Vaak staat in het NBI-dossier op naam van de onteigende of diens beheerder meer informatie over het onderhandelingsproces, de boekhoudkundige eindafrekening, de correspondentie en de formele beslissingen die aan de teruggaaf voorafgingen. Als de oorlogskoper en de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden na de bevrijding niet tot een minnelijke schikking konden komen, belandde het dossier bij de rechtbank.

De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel behandelde 30.000 rechtszaken. Maar lang niet al die zaken gingen over vastgoed: ze gingen bijvoorbeeld ook vaak over **effecten**, sieraden en kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er.

Aandelen, obligaties en andere verhandelbare rechten.

Rechtsherstel in de praktijk

In 1953 behandelde de Raad voor het Rechtsherstel de laatste zaak van Hengelo. Het ging om vier panden van Leliestraat 36-39 die ook bij de

onteigeningen aan de orde kwamen. Mathilda Bertha Telza Menko was de eigenaar van deze percelen. In 1944 kocht Johann Assink de panden voor 27.500 gulden. Notaris Gerrit Nijk passeerde de koopakte.

De Raad voor het Rechtsherstel stelde vast dat de percelen aan de Leliestraat tijdens de koop belast waren met een hypotheekschuld. Uiteindelijk besloot men om de schuld van Menko kwijt te schelden en neer te leggen bij oorlogskoper Johann Assink. Kortom, er vond een minnelijke schikking plaats.³

Parallel aan deze zaak vochten Menko en de gemeente een geschil uit over een ander perceel: L 32. Dit perceel maakte deel uit van de grond die hoorde bij Leliestraat 36-39. In 1941 had de gemeente het samen met meer dan 10 andere percelen aan de Leliestraat en Rozenstraat gevorderd om er – op last van de bezetter – een Duitse school te bouwen. Het is belangrijk om te noemen dat deze vordering van grondeigendom niets te maken had met het Joods-zijn van één van de eigenaren. Er bestaat uit die tijd een uitvoerige briefwisseling tussen burgemeester Van der Dussen en Menko in het gemeentearchief, waarin zij Van der Dussen er tevergeefs van probeerde te overtuigen de vordering tegen te houden.⁴

De onteigeningsprocedure werd uiteindelijk voortgezet en de eigenaren kregen een schadeloosstellingsvergoeding. De grootte van deze vergoeding baseerde men op de grootte en de waarde van de onteigende grond. Menko kreeg het geld niet zelf, omdat ze Joods was. Ze dook eind 1941 onder en was daarom niet bij de hoorzitting over het vorderingsbesluit, die in 1943 plaatsvond. Het geld werd doorgeschoven naar de NVG: dat gebeurde wel vaker wanneer de gemeente vastgoed vorderde in opdracht van de bezetter.⁵

Na de oorlog probeerde Menko haar geld terug te krijgen. Ze begon een nieuwe briefwisseling met Van der Dussen. Hierin liet ze weten bereid te zijn haar grond af te staan in ruil voor de vergoeding plus rente. Het college van B en W ging hierop in; op 1 oktober 1948 stelden zij een memo op, waarin ze concludeerden dat Menko recht had op de vergoeding.⁶ Twaalf dagen later besprak de gemeenteraad het voorstel. De raadsleden waren het met elkaar eens dat Menko de verkoopsom en de rente van de grond zou moeten krijgen. Raadslid Koopman vond echter dat niet de gemeente maar het Rijk voor deze kosten op hoorde te draaien:

‘Ten slotte heeft de gemeente betaald. De Duitsers zijn met het geld gaan strijken en nu moet de gemeente ten tweede male betalen, om vervolgens af te wachten wat er van de schadeloosstelling terechtkomt, die door mevr. Menko aan de gemeente wordt gecedeerd. Het is niet billijk, dat de Hengelose belastingbetaler dit te dragen krijgt.’⁷

Raadslid Pierik was het niet eens met het standpunt van Koopman. Hij vond juist dat ‘de Raad hier in de gelegenheid wordt gesteld aan een van deze mensen, ook leden van de gemeenschap, die zoveel geleden hebben in de bezettingstijd, recht te doen.’ Uiteindelijk besloot de raad het voorstel van het

college aan te nemen. De uitbetaling gebeurde, tot grote ergernis van Menko, uiteindelijk pas een jaar later.⁸

Onteigeningen door gemeente Hengelo

Op 6 oktober 1944 werd Hengelo getroffen door het grootste bombardement tot dan toe. De geallieerden probeerde het station te raken en legden daarbij de hele binnenstad in de as. Toen Hengelo bevrijd was, waren meer dan 3.000 gebouwen volledig van de kaart geveegd. Van de oude stadskern was bijna niets meer over.⁹

Veel panden werden daardoor onbewoonbaar. Vaak werden tijdens de oorlog geen nieuwe panden gebouwd. Vanaf 1943 was er zelfs een bouwverbod, zodat de Duitsers alle bouwmaterialen konden gebruiken voor verdedigingswerken.

Na de bevrijding werd alles in het werk gesteld om Hengelo zo snel mogelijk weer op te bouwen. Er was enorme woningnood. Eind 1945 kwam de tijdelijke gemeenteraad met een uitgebreid wederopbouwplan: de meeste getroffen huizen werden gesloopt en in nieuwe stijl herbouwd.

Hengelo was de eerste gemeente met een door het Rijk goedgekeurd wederopbouwplan.¹⁰ In de periode 1946-1953 werden zeker 2.000 woningen uit de grond gestampt. De gemeente besloot vanwege de wederopbouw een deel van de beschadigde gebouwen te onteigenen en te vervangen door nieuwbouw. Dat gold ook voor een deel van het Joodse vastgoed uit dit onderzoek. Dit was geheel toevallig en had niets te maken met de afkomst van de eigenaar.

In 1947 onteigende gemeente Hengelo zeker 3 percelen van Joodse burgers aan de Drienerstraat voor de wederopbouw. Voor deze percelen had daarvoor al rechtsherstel plaatsgevonden.¹¹ In die zin verliep het rechtsherstel niet anders – of het nu voor of na de (Nederlandse) onteigeningen gebeurde.

Gemeentebelastingen

In het midden van de 20^e eeuw hief de Rijksoverheid de meeste belastingen, niet de gemeenten. Deze directe belastingen blijven in ons onderzoek buiten beschouwing, omdat we ons richten op gemeenten.

Gemeenten hieven straatbelasting en soms rioolbelasting. Dit stelsel van **gemeentebelastingen** veranderde niet tijdens de oorlog. Ook tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren straatbelasting, volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig. Soms betaalde men ook zogenaamde ‘opcenten’, een toeslag op de grondbelasting van het Rijk. Deze toeslag ging naar de gemeente.

Erfpachtcanon bestond, maar speelde voor zover uit ons onderzoek blijkt in Hengelo geen rol van betekenis, anders dan in Den Haag of Amsterdam.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook de verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op de beheerder, bijvoorbeeld de ANBO. Zeker in 1941 en 1942 betaalde de beheerder deze gemeentebelastingaanslagen meestal trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde schadevergoeding aan eigenaren wiens huis gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten.

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen. Na de verkoop van de meest lucratieve panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Over het algemeen betaalde de bezetter in de laatste oorlogsjaren steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dan het andere.

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentebelastingen te betalen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen.

Na **Dolle Dinsdag** sloegen in heel Nederland NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingaanslagen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald.

Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing

Het meeste Joodse vastgoed in Hengelo ging na de bevrijding over naar een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen, vooral voor 1943 en 1944. Rechtsherstel liep overigens via de Rijksoverheid. De gemeente had geen rol in of invloed op het rechtsherstelproces.

Zoals in veel gemeenten in Nederland, zijn in Hengelo de belastingkohieren niet bewaard gebleven. Het kadaster geeft geen uitsluitsel over hoe men omging met openstaande belastingaanslagen. Ook NBI-dossiers zeggen daar niet altijd iets over. Veel dossiers laten vooral de zoektocht zien naar duidelijkheid rondom het lot van de onteigende, of de zoektocht naar overlevende erfgenamen. Ook de wisseling van beheerders, en de correspondentie met hen, zorgde voor veel papierwerk. Het NBI sloot een dossier zodra de partijen een minnelijke schikking bereikten. Lang niet altijd zijn de details van zo'n schikking terug te lezen in het dossier. Maar het was gebruikelijk dat gemeentebelasting die betaald was of nog openstond onderdeel werd van een minnelijke schikking. Zo betaalde de Joodse eigenaar achteraf toch voor de tijd dat zij niet in haar huis kon wonen.

Overigens bestond wel de kans dat we sporen van openstaande belasting-schulden vonden bij de afhandeling van rechtsherstel door het NBI. Betaalde of onbetaalde belastingaanslagen over 1943 en 1944 werden – vaak jaren later – meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening bij teruggaaf aan de oorspronkelijke eigenaar. Ze werden dus uiteindelijk door de ontrechte of zijn of haar nabestaanden betaald, maar zonder dat de gemeente deze oude aanslagen actief invorderde. Omdat het vaak om kleinere bedragen ging en

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen

innen een grote administratieve inspanning vergde, verklaarden gemeenten veel rekeningen 'oninbaar'. Aan de andere kant zijn er ook geen aanwijzingen voor coulance voor Joodse slachtoffers.

Zuiveringen Na vijf roerige jaren bevrijdden Britse troepen Hengelo op dinsdag 3 april 1945. De Hengeloërs die verdacht werden van collaboratie, onder wie NSB-burgemeester Johan Groneman, werden een dag na de bevrijding opgepakt en vastgezet in een van de fabriekshallen van N.V. Gebr. Stork. Dat luidde het begin in van een periode van zuiveringen, wederopbouw en later bezinning.¹²

Na de oorlog concludeerde de zuiveringscommissie dat Van der Dussen 'onder vaak buitengewoon moeilijke omstandigheden een juiste houding heeft weten te bewaren.'¹³ Dit positieve oordeel over de oud-burgemeester is belangrijk om te onderstrepen. De meeste burgemeesters die niet hadden gecollaboreerd met de Duitsers, werden door de zuiveringscommissies keihard afgestraft omdat ze te volgzzaam waren geweest. Dat gold niet voor Van der Dussen: hij sprak openlijk zijn ongenoegen over het beleid van de bezetter uit en probeerde waar mogelijk weerwerk te bieden. Zijn verzet was dus echt uitzonderlijk.¹⁴

Van der Dussen werd in 1945 opnieuw geïnstalleerd als burgemeester. Zijn ambtsperiode duurde tot 1951, daarna werd hij burgemeester van Dordrecht. Tijdens zijn eerste speech na de oorlog, op 21 januari 1946, sprak hij niet over zijn eigen oorlogservaringen. Zijn boodschap was toekomstgericht: men moest alles in het werk stellen om Hengelo zo snel mogelijk weer op te bouwen.¹⁵ Pas in de jaren '80 sprak Van der Dussen over zijn herinneringen aan de oorlog met journalist Jan-Pieter van Vree. Van Vree tekende de interviews op in zijn boek *Hengelo in oorlogstijd*.¹⁶

Na de oorlog werd oud-NSB-burgemeester Nijk gearresteerd en overgebracht naar bewaringskamp Fort Erfprins, bij Den Helder. Op 26 november 1947 werd zijn vonnis uitgesproken. Het tribunaal oordeelde dat Nijk pro-Duits en actief NSB-lid was, Joden had verraden, verzetsstrijders in moeilijkheden had gebracht en bovenal veel geld had verdiend aan de verkoop van vastgoed van Joodse burgers. Volgens berekeningen van het Directoraat voor Bijzondere Rechtspleging maakte Nijk in de periode 1942-1944 66.573 gulden brutowinst. Zelf verklaarde hij:

*'Men zegt het wel niet met zooveel woorden, maar ik heb het gevoel, dat men mij als een profiteur wil beschouwen. Omdat ik acten van jodenhuizen heb gemaakt. Dit is voor mij een teer punt. (...) En nu is het wel gemakkelijk te zeggen: hij heeft meer verdiend, omdat hij NSB'er was, maar als men ook maar een beetje redelijk wil zijn, zal men inzien, dat dit onjuist is. Immers, juist toen de jodentransporten begonnen, ging ik naar Hengelo. Was gebeurd, wat in de bedoeling lag, nl. dat ik na een paar maanden burgemeester werd, dan waren de inkomsten dus juist niet voor mij, doch voor mijn opvolger geweest. Is dit eigenlijk al bewijs genoeg, zooiets doet een profiteur toch niet.'*¹⁷

Nijk werd in 10 december 1947 vrijgelaten. Hij moest een groot deel van zijn vermogen inleveren en werd ontzet uit het notarisambt. Ook verloor hij zijn actieve en passieve kiesrecht.

Oud-burgemeester Groneman werd na de oorlog vastgehouden in **kamp Erika**. Hij was toen 70 jaar oud. Toen het gerechtelijke onderzoek naar Groneman nog liep, schreven dertig prominente Hengeloërs een brief aan het Tribunaal. Daarin verklaarden ze dat ze het beleid en de overtuigingen van Groneman veroordelen. Toch waren ze van mening dat hij vanwege zijn hoge leeftijd mild gestraft moest worden. Een van de ondertekenaars was Karel Spanjaard, een telg uit de Joodse textielfabrikantfamilie N.V. Stoomspinnerijen Spanjaard uit de nabijgelegen gemeente Borne.

Groneman werd in 1947 veroordeeld tot twee jaar gevangenschap en moest een deel van zijn vermogen aan de staat overdragen. Daarnaast werd hij onverkiesbaar gesteld. Hij overleed zes jaar later.

Aan de Jodenvervolging besteedde men in Hengelo na de oorlog weinig aandacht; alles stond in het teken van de wederopbouw. Ook in de gemeenteraad werd, afgezien van de zaak Menko, geen aandacht besteed aan het leed van Joodse Hengeloërs. Wel publiceerde de krant *Strijdend Nederland* – later omgedoopt tot het *Hengelse Dagblad* – vlak na de bevrijding verschillende artikelen over de concentratiekampen en de Jodenvervolging.

Kortom, Hengelo had in de oorlog een ‘oude’ burgemeester die bij het verzet betrokken was. Als oorlogsburgemeester probeerde hij de rust te bewaren, maar soms ging hij ook tegen de bezetter in. Zijn opvolgers waren, op waarnemer Mello Sichterman na, allemaal overtuigde nationaalsocialisten. Burgemeester Nijk was in zijn dubbelrol nauw betrokken bij de onteigening van vastgoed, ook in Hengelo. Hij profiteerde van de onteigening van vastgoed van Joodse burgers en verdiende daar veel geld aan. De andere burgemeesters, wethouders en ambtenaren speelden geen rol van betekenis in de Jodenvervolging.

Kamp Erika was een straf- en interneringskamp in de bossen van Ommen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het door de Duitsers gebruikt om de gevangenen te ontlasten. Er werden onder andere zwart-handelaren, illegale slachters en mensen die de distributiewetten hadden overtreden vastgezet. Na de oorlog werd het door de Nederlandse regering gebruikt om ongeveer 2.000 collaborateurs te interneren.

Noten

- ¹ In de buurt, 'Hengelo: kousen en kant aan de waarbekenweg', indebuurt.nl/hengelo/toen-in/hengelo-kousen-en-kant-aan-de-waarbekenweg~97743.
- ² Arolsen Archives, 'Paul Selig', collections.arolsen-archives.org/en/document/130373022.
- ³ NA 2.09.48, 899.
- ⁴ Nieuwe Hengelose Courant (26 juni 1941); GH, 4184-4185 Correspondentie betreffende de bouw van een Duitse School.
- ⁵ GH, 4184-4185 Correspondentie betreffende de bouw van een Duitse School.
- ⁶ GH, 4184-4185 Correspondentie betreffende de bouw van een Duitse School.
- ⁷ GH, Raadsnotulen 1948.
- ⁸ GH, 4184-4185 Correspondentie betreffende de bouw van een Duitse School.
- ⁹ Gemeente Hengelo, 'Geschiedenis van Hengelo'. www.hengelo.nl/Ontdek-Hengelo/Geschiedenis-van-Hengelo.html.
- ¹⁰ Strijdend Nederland, 'Onze toekomstige binnenstad' (22 december 1945).
- ¹¹ Synthese 11.
- ¹² Jan-Pieter van Vree, *Hengelo in oorlogstijd* (Hengelo, 1985).
- ¹³ Nationaal Archief (NA) 2.04.67, inventaris van het archief van Binnenlandse Zaken: Zuivering ambtenaren en Nederlandse Orden, 7710 J.A.H.J. van der Dussen.
- ¹⁴ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (Amsterdam, 2012) 318.
- ¹⁵ GH, Raadsvergaderingen 1946.
- ¹⁶ Van Vree, *Hengelo in oorlogstijd*.
- ¹⁷ CABR, 60560 Gerrit Nijk.

6. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel

Legenda: JM (Joodsmonument), JCK (Joods Cultureel Kwartier), St (Stolpersteine), RvhR (Raad voor het Rechtsherstel), VB (Verkaufsbücher)

Van de in beheer genomen panden was een groot deel eigendom van compagnons Salomon Philip de Jong en Joseph van Dam, eigenaren van de Eerste Nederlandse Kantfabriek. De 6 bedrijfspanden werden slechts in beheer genomen en bestuurd door een Verwälter. Na de oorlog kwamen de panden weer in handen van de families Van Dam en De Jong.

Adres	Bron	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts-herstel
Drienerstraat 59 (nu 77) ¹	VB	C 6212, C 6213, C 9586 / 10720	Herman Zilvermit; Marcus Zilvermit; Sara Zipora Zilvermit-Goldsmi	n.v.t.	n.v.t.
Enschedeschestraat 133	VB	C 10146 / 5417	Salomon Philip de Jong	Rudolf Günther Heidorn (1943)	1948
Grundellaan	VB	C 9816 / 5417	Salomon Philip de Jong	Gerrit Jan Slettenhaar (1944)	1948
Grundellaan 7	VB	C 10494 / 5417	Salomon Philip de Jong	Friedrich Schmidt (1943)	1948
Leliestraat 16-18	VB	L 26 / 5668	Mathilda Bertha Telza Menko	Robert Depner (1944)	1947
Leliestraat 36-38-37-39	VB	L 196; L 197; L 229 / 5668	Mathilda Bertha Telza Menko	Hendrik Johann Assink (1944)	1953
Leliestraat 36-38-37-39	VB	L 32	Mathilda Bertha Telza Menko	Gemeente Hengelo	1949
Lindenweg 32-46	VB	B 8186 / 11303	Jozeph Slager	N.V. De Centrale Arbeiders Levensverzekerings-maatschappij te 's Gravenhage	1952
Nicolaasstraat 10-12	VB	D 11867 / 5417	Salomon Philip de Jong	Gerrit Jan Slettenhaar (1944)	1948
Nieuwstraat 11-13	VB	C 9879, C 8016 / 4439	Salomon Izaak Cohen	N.V. Chocolaterie "Lido" (1943)	1947
Nieuwstraat 23	VB	C 8018 / 10461	Abraham van Engel; Benjamin van Engel; Benjamin Bernard Godschalk; Abraham van Engel	Hendrik Johann Assink (1944)	1948
Oude Grensweg 95	VB	M 564 / 12113	Isaac Jacob Spanjaard	Willi Lindebaum (1943)	1948

1 In de Verkaufsbücher staat Drienerstraat 59 op naam van M. Zilverberg. Maar in het kadaster worden Herman Zilvermit, Marcus Zilvermit en Sara-Zipora Zilvermit-Goldberg als eigenaren genoemd. Op de adreskaart wordt Nederlandse confectiefabriek genoemd, die na een bombardement is verwoest. Waarschijnlijk was dit de confectiefabriek van Zilverberg; hij huurde het pand mogelijk van de Zilvermits.

Adres	Bron	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts- herstel
<i>Pastoriestraat 22+24 (nu Deldensestraat 25)</i>	VB	C 10053 / 5075	<i>Alex van Gelder</i>	<i>Gerrit van Buuren (1942)</i>	1948
<i>Paul Krugerstraat 25-27</i>	VB	C 10187, C10188 / 7520	<i>Hanna Eickenwald-Posner</i>	<i>Oskar Konrad Heumann (1943)</i>	1948
<i>Paul Krugerstraat 52</i>	VB	B 3535 / 4376	<i>Elizabeth Menko-Grünwald</i>	<i>Nederlandse Volksdienst (1944)</i>	1950
<i>Paul Krugerstraat 7-9</i>	VB	C 10203, C 10204 / 4439	<i>Salomon Izaac Cohen</i>	<i>Karel Ubink, Albert Gerben Hedman Vrijburg (1943)</i>	1948
<i>Prof. Van 't Hoffstraat 1</i>	VB	C 10023 / 5417	<i>Salomon Philip de Jong</i>	<i>Robert Depner (1943)</i>	1948
<i>Colensostraat 8</i>	ST	B 3650 / 9477	<i>Eduard Pool</i>	<i>Jan Hendrik Krabbenbos (1943)</i>	1948
<i>Deldenerstraat 199</i>	ST	L 223 / 10278	<i>Robert Schwarzkopf</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Deldenerstraat 12</i>	ST	B 6433 / 6671	<i>Carel de Leeuw</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Bornsestraat 65</i>	ST	B 7957 / 8242	<i>Philippus Godfried</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Paul Krugerstraat 11</i>	ST	C 10202 / 3049	<i>Abraham ter Beek, Herman ter Beek, Elizabeth Zilverberg-ter Beek</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Landbouwgrond</i>	JCK	A 2026, A 1581, A 2112 / 9165	<i>Elizabeth Menko-Grünwald, Israël Mogendorff, Herman Smit</i>	<i>Herman Smit (1942)</i>	1948
<i>Landbouwgrond</i>	JCK	B 2687, B 4569, B 4630, B 4571, B 2686 / 5764	<i>Marcus Zilvermit</i>	<i>Johannes Jacobus Stephanus Schlepper (1942)</i>	1951
<i>Landbouwgrond</i>	JCK	K 623, K 625 / 9548	<i>David Berg</i>	<i>Paul ten Zeldam (1942)</i>	1951
<i>Landbouwgrond</i>	JCK	B 42, B 43, B 44 / 8242	<i>Philippus Godfried</i>	<i>Johanna Hendrika Nieuwenhuis-Kamphuis</i>	1946
<i>Landbouwgrond</i>	JCK	B 7927 / 8086	<i>Philippus Godfried, Mathilde Bertha Telza Menko</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Enschedesestraat 96-98</i>	RvhR	C 7595 / 5890	<i>Firma Zilvermit: Herman Zilvermit, Louis Zilvermit</i>	<i>Benno Taige (1944)</i>	1951
<i>Enschedesestraat 96-98</i>	RvhR	C 6051, 6968 / 5890	<i>Firma Zilvermit: Herman Zilvermit, Louis Zilvermit</i>	<i>Benno Taige (1944)</i>	1951
<i>Wolter ten Catestraat 45</i>	RvhR	C 6968 / 5890	<i>Firma Zilvermit: Herman Zilvermit, Louis Zilvermit</i>	<i>Benno Taige (1944)</i>	1951
<i>Nicolaasstraat</i>	RvhR	D 13306 / 11097	<i>Joseph van Dam</i>	<i>Klazinus Geerdink (1944)</i>	1947
<i>Drienerparkweg</i>	RvhR	C 10404 / 11097	<i>Joseph van Dam</i>	<i>Hermannus Antonius Tasche (1943)</i>	1948
<i>Drienerparkweg</i>	RvhR	C 10407 / 11097	<i>Joseph van Dam</i>	<i>Hermannus Antonius Tasche (1943)</i>	1948

Adres	Bron	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts- herstel
Nicolaasstraat	RvhR	D 12305 / 11097	Joseph van Dam	Roelf Meijer (1944)	1948
Nicolaasstraat	RvhR	D 12306 / 11097	Joseph van Dam	Gerhardus Egbert Lucaszn Nijhof (1944)	1947
Nicolaasstraat	RvhR	D 12307 / 11097	Joseph van Dam	Hendrik Wilmink (1944)	1947
Nicolaasstraat	RvhR	D 12308 / 11097	Joseph van Dam	Johannes Cornelis Nolte (1944)	1947
Nicolaasstraat	RvhR	D 12304 / 11097	Joseph van Dam	(1) Gerhardus Hermannus Grootenhuis (1943); (2) Hendrik Johann Assink (1944)	1947
Drienerparkweg	RvhR	C 10405 / 11097	Joseph van Dam	(1) Gerhardus Hermannus Grootenhuis (1943); (2) Hendrik Johann Assink (1944)	1947
Nicolaasstraat	RvhR	D 13303 / 11097	Joseph van Dam	Klazinus Geerdink (1944)	1947
Twekkelerweg 50	VB	D 12015 / 12492	Paul Selig	Herto Selig (1943)	1946
Nicolaasstraat	RvhR	D 11876 / 11364	Adolf van Dam	Firma Van Goor en Van Oorschot: Aloysius Christianus van Oorschot (1943)	1949
Bernardstraat	RvhR	D 11849 / 5726	N.V. Eerste Nederlandsche Kantfabriek De Jong en Van Dam	n.v.t.	1947
Albrechtsweg	RvhR	D 9762 / 5726	N.V. Eerste Nederlandsche Kantfabriek De Jong en Van Dam	n.v.t.	1947
Waarbekenweg	RvhR	D 7643 / 5726	N.V. Eerste Nederlandsche Kantfabriek De Jong en Van Dam	n.v.t.	1947
Waarbekenweg	RvhR	D 7642 / 5726	N.V. Eerste Nederlandsche Kantfabriek De Jong en Van Dam	n.v.t.	1947
Waarbekenweg	RvhR	D 11846 / 5726	N.V. Eerste Nederlandsche Kantfabriek De Jong en Van Dam	n.v.t.	1947
Berfloweg	RvhR	D 11848 / 5726	N.V. Eerste Nederlandsche Kantfabriek De Jong en Van Dam	n.v.t.	1947
Drienerstraat 65-71	RvhR	C 9970 / 11097	Joseph van Dam	Otto Kollenberg (1944)	1951
Drienerstraat	RvhR	C 7475 / 6275	Mozes Zilverberg; Herman ter Beek	Richard Sander (1943)	1948
Nieuwstraat	RvhR	C 9877, C 9878 / 10816	Max Cohen; Julius Cohen; Salomon Isak Cohen	Christiaan Aaldert Stevens (1942)	1951
Langelermaatweg	RvhR	D 9655 / 10816	Max Cohen; Julius Cohen; Salomon Isak Cohen	Christiaan Aaldert Stevens (1942)	1951
Boekeloseweg 1	RvhR	D 10423 / 9502	Samuel Jacob Berg	Lambert Jan van den Bos (1942)	1948

Tabel 2: Landbouwgrond

Legenda: JCK (Joods Cultureel Kwartier)

Adres	Bron	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts- herstel
Landbouwgrond	JCK	A 2026, A 1581, A 2112 / 9165	Elizabeth Menko-Grünwald, Israël Mogendorff, Herman Smit	Herman Smit (1942)	1948
Landbouwgrond	JCK	B 2687, B 4569, B 4630, B 4571, B 2686 / 5764	Marcus Zilvermit	Johannes Jacobus Stephanus Schlepper (1942)	1951
Landbouwgrond	JCK	K 623, K 625 / 9548	David Berg	Paul ten Zeldam (1942)	1951
Landbouwgrond	JCK	B 42, B 43, B 44 / 8242	Philippus Godfried	Johanna Hendrika Nieuwenhuis-Kamphuis	1946
Landbouwgrond	JCK	B 7927 / 8086	Philippus Godfried, Mathilde Bertha Telza Menko	n.v.t.	n.v.t

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Boelema, Hilde, Martijn Dijkstra, Herman de Koning en Ferry Sieders. 'Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging'. Assen: Drents Archief, 2023.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Evertzen, Annette, en Stevine Groenen, *Jodenjagers bij de Hengelose politie* (Oss, 2020).
- G.J.I Kokhuis, *Historie van Hengelo* (Zwolle, 1983).
- Schenkel, Marjolein, *De Twentse Paradox: de lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen: 2003).
- Spanjaard, Marianka en Paul Denekamp. *Verweven met Twente. De joodse fabrikantenfamilie Spanjaard (1800-2000)*. Zutphen: Walburg Pers, 2011.
- Van Vree, Jan-Pieter, *Hengelo in oorlogstijd: wederwaardigheden gedurende de Tweede Wereldoorlog voornamelijk opgetekend uit de mond van Mr. J.A.H.J. van der Dussen* (Hengelo: 1985).

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de Jodenvervolgung en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020.
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.

- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.04.67 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:
Zuivering Ambtenaren en Nederlandse Orden, (1940) 1945-1959 (1984).

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie:
Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983).

2.09.16.01 Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut,
beheersdossiers beginnend met de letter A.

2.09.16.02 Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut,
beheersdossiers beginnend met de letter B.

2.09.16.03 Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut,
beheersdossiers beginnend met de letter C.

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel,
Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en
Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967.

Collectie Overijssel (CO)

0025.2 Provinciale bestuur van Overijssel

8491-8544 Registers van in- en uitgaande stukken (agenda's), 1921-1948.

8933 Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen,
genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1943.

Gemeentearchief Hengelo (GH)

Archief gemeentebestuur

4049 Nieuwjaarstoespraken van de Burgemeester van Hengelo, 1931-1972.

4184-4185 Correspondentie betreffende de bouw van een Duitse School.

4861 Algemeen dossier inzake de burgemeester, 1934-1971.

4862 Plaatsvervanging burgemeester, 1931-1942.

5560 Besluiten van Burgemeester en Wethouders inzake het einde van de dienstbetrekking, 1932-1967.

Raadsnotulen 1940-1941, 1946-1940.

Notulen vergaderingen College van B en W 1945-1946, 1949.

Politiearchief

102 Stukken betreffende afstamming van het personeel van geheel of gedeeltelijk Joodse origine, 1941-1944.

122 Stukken betreffende schorsing en staking politiepersoneel in het kader van zuivering, 1945-1946.

123 Stukken betreffende rechtsherstel en zuivering van het personeel, 1945-1946.

155 Rapporten en processen-verbaal betreffende aanzet tot verzet tegen onder andere Jodenvervolgung, *arbeitseinsatz*, meldingsplicht en dergelijke tegen de Duitse autoriteiten, 1941-1945.

158 Circulaires betreffende nagaan bij oprichting van verenigingen of bestuurders van Joodse origine zijn, 1941.

182 Rapport betreffende onderzoek naar joden welke zonder vergunning hun verblijfplaats verlaten hebben, 1941-1942,

192 Stukken betreffende opsporing van joden die geen gevolg hebben gegeven aan oproeping tot te werkstelling in een Nederlands werkverruimingskamp, 1942.

200 Stukken betreffende de arrestatie en deportatie van joden op 16 november 1942, 1942.

203 Stukken betreffende de opsporing, aanhouding en voorgeleiding van ondergedoken joden, 1942-1944.

Ongeïnteriseerd archiefmateriaal

Archief van de Joodse Gemeente Hengelo Collectie 'WO II'.

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Arolsen Archives

arolsen-archives.org/en

Collectie Overijssel

collectieoverijssel.nl

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Hengelo

www.hengelo.nl/inwoners

Henglias

www.henglias.nl

Joods Biografisch Woordenboek

archives.uba.uva.nl/resources/ubainv938

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

data.labs.kadaster.nl/hack-a-lod/verkaufsbucher

Museum Hengelo

museumhengelo.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Stolpersteine Hengelo

stolpersteine-hengelo.nl/hengelo

